

Da furtgas, stgandlers e process cunter strias

La giurisdicziun dal temp da la Republica da las Trais Lias

Dal temp da la Veglia Republica eran las dretgiras ordinarias organizadas al nivel dals cumins. Ellas consistivan dal mastral, dal stab da dretgira e da 6–24 giurads. Il mastral presidia la dretgira, senza però disponer dal dretg da cusseglir, proponer painas u truar; quai dastgavan far mo ils giurads/truaders che decidevan era davart mintga pass processual.

Derschader

En il context grischun vegg distinguì traanter derschaders da vituraria, da recurs, da pasch, da cumpromiss, da matrimoni e da minieras sco era traanter derschaders cirquitals, districtuals, chantuals e federrals. Durant il temp feudal era il signur territorial respectivamain ses substitut (avugà, minister) per ordinari a medem temp era derschader.

En il sistem giudizial da las Trais Lias preparava e presidiava il derschader sco mastral la dretgira criminala e civila; el derschava, quai vul dir fascheva palais e laschava exequir la sentenza pronunciada dals giurads, da la dretgira dals quals el na fascheva betg part. Sche la grazia vegniva refusada ad in condemnà a mort, rumpeva il derschader la batgetta, bittava quella davant il condemnà e deva al boier (carnifex) il cumond d'execuzion. Il derschader vegniva savens assisti d'in mussader e magari anc d'in derschader extern, l'uschenumnà undra terz. El giova ina rolla impurtanta en la litteratura rumantscha.

Il mastral cumpara pir dapi il 1851 (reorganaziun dals dicasteris) sco president da la dretgira cun dretg da participar a la sentenza e cun vusch da tagl en cas d'egalitat da las vuschs.

Adolf Collenberg

Mastral

Term utilisà istoricamain per designar il president da la dretgira communalu u cirquitala (Engiadina Bassa: mastral; Sutselva e Surselva: mistral; Engiadin'Ota: landamma) respectivamain il president da vischnanca (Surmeir: mastral) che funciuinava pli baud sco president da la dretgira bassa communalu u civila (per exempl Engiadina Bassa: mastral da cumün pitschen). La furma feminina mastaressa designava oriundamain la dunna dal mastral; cun l'eleciun da las dunnas en quella funciuin è ella vegnida estendida era a quella significaziun specifica (rg: mastral). Suenter l'extincziun dal contadi da la Rezia Sura (11avel tschientaner) era l'uestg daventà il signur feudal da l'Engiadin'Ota, dotà d'ina immunitat territoriala. Sco administratur aveva el engaschà ministerials che stattan etimologicamain a la basa dal term rumantsch mastral, introduci per designar il titular dal stab da dretgira. Tenor il dretg german preparava, avriva e manava il mastral la dretgira, pronunziava la sentenza e procurava per l'execuzion. El n'aveva dentant betg il dretg da prender part al truament (ni cun dretg da discutar ni cun dretg da votar) e na dastgava era betg participar a la procedura senza il consentiment dals giurads che truavan, entant ch'il mastral derschava. Ils derschaders cirquitals actuals corrispondunt als giurads (truaders) d'antruras. Tenor l'anterior dretg chantual (dapi il 1851/54) dastgava il mastral sco president da la dretgira cirquitala discussiun, votar e pronunziar la sentenza; en cas da paridad deva el la vusch da tagl. Dapi il 1524 representava il mastral il cumin vers l'exterior ed era perquai il pli savens, ex officio, mess a la Dieta da las Lias. Questa accumulaziun d'uffizis era usitada era en il 19avel e 20avel tschientaner: il mastral vegniva era elegi sco deputà en il Cussegli grond, sch'el na renunziava betg explicitamain a quest mandat. Durant la Republica cumandava la clasa politica dominanta era la milissa, il mastral en uffizi n'era dentant betg ex of-

Adolf Collenberg

Mussader

En la dretgira criminala da la Republica da las Trais Lias (avant il 1799) na pledavan las partidas betg sezzas, mabain tras in uschenumnà mussader (nummà era mussadur, pledader, bistand u fürsprech) che «mussava» co exercitar il dretg. Il mussader dal plant pledava en il num dal burser (seccalmaister), quai vul dir da la dretgira, quel da la cuntrapartida en il num da l'inculpà. La dretgira pudeva era conceder in mussader al derschader. Cuntrari al dretg modern na remplazzava il mussader betg la partida, ma fascheva part da quella. En il process civil pu devan las partidas pledar sezzas. Il term pledar (sursilvan plidar, franzos plaider, vul dir processar, s'engaschar per la chaussa d'insatgi) deriva dal latin *placitum*, rumantsch opinuin, dal qual èn era sa furmadas las noziuns pled e pledoyer.

Adolf Collenberg

Advocat

Term che deriva dal latin *advocatus* (rumantsch avuà, ugau, guia) e ch'apparteneva oriundamain a la dretgira penal a en las funcziuns las pli diversas: survegliader/custos (tudestg Gämmer, latin *iudicio censorio*), derschader ed inquisitor/procurator, portaplant/accusader che manava l'inquisiziun, ensem en cun l'agent. La significaziun actuala cumpara pir vers la fin dal 18avel tschientaner. Ils vegls cumins designavan il cussegliader giuridic respectivamain il representant davant dretgira sco mussader (era pledader, bistand). La noziun rumantscha abolt, aboll, avolt, ambolt (tudestg Anwalt) designava, sco il gerau/jürauder, in defensur, garant dal dretg (civil e criminal). Sco uffiziant communal traanter auer: ambold, aboll da god/gerau da zap-puns.

Adolf Collenberg

La furtga en il guaud da Vuorz.

FOTO A. CADONAU

Perditga

Tenor il dretg german eran ils parents respectivamain ils commembers d'ina stirpa obligads da prestar agid d'engiramet vicensciale. Il dretg francon preveseva era la pussaivladad da consultar persunas exteranas. Da quai èsa sviluppada in'obligaziun generala da dar perditga. En la «Lescha romana da Cuira» chattaen nus, sper ils giurads (*turatores*) ed ils consacramentals (*consacramentales*, gidanters d'engiramet), era ils *boni homines* ch'appartegnevano a la noblesza e ch'intervegnivan en conflicts giuridics en funczuni da gidanters d'engiramet (betg parentads cun l'accusà). En il temp autmedieval èn questas perditgas vegnidas destituidas successivamain, ed en il 15avel e 16avel tschientaner èn ellas svanidas dal tuttafatg a favur da perditgas dal succedì (per exempl in delict) u da perditgas da distorgia. Ils parents – per regla fin al terz grad – vegnivan perfin exclus da la testimonianza u admessimo cun il consentiment da las partidas. Consequentamain è alura sa sviluppà il dretg dals parents da refusar la disposiziun e lur liberaziun da l'obligaziun da denuncia en cas d'in simpel malfatg, ma betg en cas d'in crim chapital. Dunnas singulas na vegnivan betg acceptadas sco perditgas, u alura sulettamain en cumpagnia da perditgas masculinas. Exponents da sectas cristianas (per exempl anabaptists) u da religius betg cristianas (per exempl gideus) na dastgavan betg dar perditga. Il dretg processual modern n'enconuscha betg talas restricziuns discriminantas.

Adolf Collenberg

Tortura

Dapi il temp medieval tardiv recurriva l'inquisiziun penala cun agid dal boier uffizialmain a la tortura per far confessar, sch'i mancavan cumprovas directas u perditgas u sch'ils inculpads snegavan lur culpa. Senza confessiun formalà n'era ina condemnaziun betg permessa. Las furmas d'interrogar cun agid da la tortura eran differentas en il Grischun tudestg e rumantsch, ellas tradeschan dentant l'influenza da la constituziun criminala da Carl V (l'uschenumnada Carolina, 1532). L'abus il pli grond da la tortura vegniva fatg en ils process per eresia ed en ils process per striegn, instradadas da las baselgias e sustegnids da las autoritads civiles a partir dal 15avel tschientaner. En il 18avel tschientaner han ins renunzià pass per pass a la tortura e la mediaziun dal 1803 ha abolì quella definitivamain.

Adolf Collenberg

Process per striegn

Process per striegn eran persecuziuns da persunas che vegnivan inculpadas da pratigar il striegn e d'avair in pact cun il diavel. Tenor documents s'occupavan ins en la Val Stussavgia già traanter il 1441 ed il 1509 dal striegn. La persecuziun da strias e da striuns en dimensiuns pli grondas ha inizià en il Grischun en la seconda mesadat dal 17avel tschientaner ed ha durà fin lunsch viaden il 18avel tschientaner. En Bergiaglia ed en l'Engiadina Bassa dateschan process cunter strias e striuns già dal temp traanter il 1640 ed il 1670; en quella perioda han ins executà blers assassins e bandits, inculpadas da striegn. En il Partenz è sa derasada l'obsessiun da strias traanter il 1650 ed il 1655, oravant tut en las dretgiras da Castels, Aschera e Sievgia. Questa isteria ha alura tschiffà era il Scanvertg e la Val d'Avras, vers la fin dal tschientaner era la Mantogna, il Valragn, il Surses e la Foppa. A Val èn vegnidas executadas fin il 1652 23 persunas inculpadas da striegn ed il 1654 han ins surdà 15 uffants «striuns» a l'Inquisiziun a Milaun. Il cumin da la Cadi ha mess a mort il 1675 almain 31 strias (ed in striun?) ed a Glion èn vegnidas inculpadas il 1699–1700 11 persunas d'avair pratigà il striegn. Era en il Puschlav han durà i process cunter strias e striuns plirs decennis (1671–78 191 inculpius, 53 execuziuns). I dat strusch ina vallada grischuna ch'è stada schanegiada da l'obsessiun da striegn. A basa da la constituziun criminala dal 1532 vegnivan appligadas era cunter strias e striuns presumads las metodas crudavias da l'interrogaziun sut tortura. Publizatiuncs sco la «Magiologia» (1674) da Bartholomäus Anhorn han anc rinförzà l'obsessiun da striegn. Quest spierta sa manifestescha era en la «Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner dreyen Bünden» (1742) da Nicolin Seerhard. Enturn il 1750 han alura chalà las persecuziuns da strias e striuns en general. Il davos process cunter ina stria en il Grischun datescha dal 1779–80 ed è vegnì fatg a Tinizong; el è vegnì sistì suenter lungas torturas appligadas senza success.

Martin Bundi

Boier

Il boier (carnifex, anger) ha ses origin istoric en ils rituals d'unfreinda prechristians. Dal caracter sacral è restà mo il tabu negativ. Ils boiers valevan sco «dischonests» causa lur proximitad a la mort ed

a la magia. Els e lur uffants na pudevan entrar en nagina confraternitad (religiosa), na dastgavan occupar nagin uffizi d'onur e maridar sulettamain persunas «dischonests». En baselgia ed en ustaria sesevan els dapersai e lur chasa era isolada da las autres. Il 1489 è il maister da giustia episcopal daventà l'uffizial municipal e pli tard l'uffizial da las Trais Lias per las dretgiras senza agen boier e per la Vuclina. Ses simbols d'uffizi eran la spada ed il mantè cotschen. Durant ses viadis da servetsch al vegniva savens refusà dunsena ed albier e la Dieta da las Trais Lias aveva da smanatschar adina puspè ils ustiers cun multas. Sper la paja fixa avevan il boier e ses gidanter ina tariffa per mintga acziun (execuziun, tortura e.a.). Las execuziuns da vagants, il mantè ed ils tschairs da locaziun a Cuira (en la Scharf-richtergasse) pajavan las Trais Lias. Il 1846 ha gi lieu la davosa execuziun, il 1850 è l'uffizi vegnì aboli. Il boier pratigava savens illegalmain scharlatanaria e sa deditgava a la medischina.

Adolf Collenberg

Furtga

Ils cumins sco purtaders da la suveranitat statala en il temp medieval tardiv han procurà per atgnas furtgas. L'urden processual dal temp avant il 1851 preveseva traies lieus da processiun: il lieu da dretgira, il lieu da cussegliazion e – sco ultima staziun – il lieu d'execuziun nua che la paina da mort vegniva exequida. Quest ultim lieu da processiun vegniva numnà il lieu da la furtga u simplamain la furtga. Las execuziuns publicas succedevan en general per intimidar la gleied. Furtgas vegnivan savens installadas sin plazas publicas (per exempl plazas da martgà), oravant tut en il cas d'execuziuns spectacularas. Cun la construziun da furtgas da crap a partir dal 13avel/14avel tschientaner èn quellas alura daventadas per gronda part lieus fixs. Per esser bain vesaivlas dalunsch vegnivan ellas tschentadas sin collinas u sin spundas sur vias publicas. La plaza, circumdata d'in mir, era solitamain equipada cun la furtga, ina roda ed in pal per las differentas acziuns d'execuziun. Tenor la tradiziun locala exequiva il medem boier (maister da giustia) tut las painas da mort (furtga, spada, tigier, stgandler e.u.v.) en in ul plirs lieus d'execuziun. Najentà vegniva en ausas currentas.

Ina part da l'execuziun ritualizada era il viadi dal sentenziads dal lieu dal verdict a la furtga a pe u sin chars, accompagnads d'in spiritual, dals derschaders e mussaders da dretg e dals uschenumnads gaumers (guardians), cun ils giurads ed il pievel ch'assistiva al spectacul. Ils executads restavan pendids per demonstraziun plirs dis a la furtga e vegnivan surlaschads als corvs. Las restanzas (ossa, tschendra e.a.) vegnivan suttterradas dal boier en vischinanza da la furtga. Las furtgas sco lieus da dischonur servivan era sco de deposits da capiergnas.

Suenter l'aboliziun da la paina da mort en il 19avel tschientaner èn las furtgas vegnidas eliminadas, autres èn scrudadas. Oz regordan solitamain mo pli ils numbs locals (Fuorcha/Müstair, Crest la Fuortga/Vuorz, Mot da la Fuortga/Beiva) a quels lieus d'execuziun.

Anne-Marie Dubler

Lexicon Istorico Retico

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davant l'istoria grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istorico Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampata: www.casanova.ch u en mintga libraria.